

शीतयुद्ध (COLD WAR)

द्वितीय महायुद्धाच्या शेवटी जागतिक इतिहासात एक महत्वाची घटना घडली आणि ही घटना म्हणजे शीतयुद्ध होय. महायुद्धानंतर अमेरिका व रशिया या प्रमुख दोन महाशक्तींचा उदय झाला. वास्तविक या दोन्ही शक्तींमध्ये पूर्वीपासूनच वैचारिक मतभेद होते. महायुद्ध काळात या वैचारिक मतभेदांना बाजूला ठेवून ही दोन्ही राष्ट्रे एकत्र आली. त्यांनी मिळून शत्रुंचा पराभव केला. मात्र महायुद्धानंतर त्यांच्यातील वैचारिक संघर्ष अधिक तीव्र बनला. परंतु दोन महायुद्धांचा वाईट अनुभव असल्यामुळे कोणतेही राष्ट्र युद्ध करण्यासाठी तयार नव्हते. पुढच्या काळात या दोन्ही प्रमुख राष्ट्रांनी आपल्या विचारसरणीच्या समर्थक राष्ट्रांचे गट बनविण्यास प्रारंभ केला. या दोन्ही गटांमधील वैचारिक संघर्ष म्हणजे शीतयुद्ध होय. ब्रिटानिका विश्वकोषामध्ये शीतयुद्धाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे देण्यात आलेली आहे. "इ.स. 1945 नंतर साम्यवादी आणि भांडवलवादी राष्ट्रांमध्ये राजकीय, वैचारिक पातळीवर जो संघर्ष उद्भवला त्याला शीतयुद्ध म्हणतात. शीतयुद्ध म्हणजे युद्ध विरहित सत्ता सत्तास्पर्धा होय."

यातील दोन्ही गट एकमेकांवर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न करतात व एखाद्या प्रश्नावर वातावरण सतत तापत ठेवून एकमेकांची नाकेबंदी करण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांच्या या कृत्यामुळे युद्धजन्य परिस्थिती उद्भवते मात्र त्यांच्या या कृत्याचा मुख्य हेतू एकमेकांवर कुरघोडी करण्याचा असतो. शीतयुद्ध या शब्दाचा प्रयोग सर्वप्रथम अमेरिकन मुत्सद्दी बरुच यॉनो केला.

शीतयुद्धाचा उगम :

शीतयुद्धाचा उगम केव्हा व कसा झाला याबाबत इतिहासकारांमध्ये मतभेद आढळून येतात. इ.स. 1917 मधील रशियन राज्यक्रांतीनंतर तेथे साम्यवादाचा उदय झाला व या साम्यवादी सरकारने ज्या-ज्या राष्ट्रांमध्ये भांडवलशाही होती तेथे भांडवलशाहीचा विरोध करून साम्यवाद प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. परिणामी साम्यवाद व भांडवलवाद असा संघर्ष उद्भवला. त्यांच्यातील वैचारिक संघर्षालाच शीतयुद्ध म्हणतात, असे काही इतिहासकार मानतात तर काही इतिहासकारांच्या मते द्वितीय महायुद्धात हिटलरचा बिमोड करण्यासाठी परस्पर विरोधी विचारसरणी असलेली राष्ट्रे एकत्रित आली व त्यांनी हिटलरचा बंदोबस्त केला. यानंतर मात्र त्यांच्यातील वैचारिक संघर्ष पुन्हा तीव्र बनले ही वैचारिक स्पर्धा म्हणजेच शीतयुद्ध होय. हे शीतयुद्ध प्रामुख्याने रशिया आणि अमेरिकनकन गटात निर्माण झाले.

शीतयुद्धातील विचारसरणी :

काही विशिष्ट विचारसरणीला अनुसरून शीतयुद्धास प्रारंभ झाला.

1. रशियाची लष्करी शक्ती निरंतर वाढत होती. रशियाची ही वाढत असलेली लष्करी शक्ती ही संपूर्ण जगासाठी एक महान धोका असून त्याला प्रत्युत्तर देणे आवश्यक आहे म्हणून पाश्चात्य राष्ट्रांनी अणुबॉम्ब, हायड्रोजन बॉम्ब सारख्या अण्वस्त्रांची निर्मिती करून आपले लष्करी सामर्थ्य वाढविले.
2. भांडवलशाही व साम्यवादी व्यवस्थेत संघर्ष अटळ असून दोन्ही गटांनी स्वतःला युद्धसज्ज ठेवणे आवश्यक आहे, असे दोन्ही गटांना वाटले.
3. या दोन्ही परस्परविरोधी गटांमध्ये कोणत्याही क्षेत्रात सहकार्य शक्य नसल्याने समान तत्वज्ञान असणाऱ्या राष्ट्रांमध्ये आपसी सहकार्य असणे आवश्यक आहे.
4. पाश्चात्य राष्ट्रे म्हणजे स्वातंत्र्य तर साम्यवादी राष्ट्रे म्हणजे हुकुमशाही असा प्रचार करण्यात आला.
5. साम्यवादी-समाजवादी चळवळ लोकशाहीसाठी घातक असल्याने अशी चळवळ दडपून टाकण्यात यावी.

अशाप्रकारची विचारसरणी दोन्ही गटांमध्ये असल्यामुळे शीतयुद्ध अधिक तीव्र होत गेले.

शीतयुद्धाची कारणे :

1. अमेरिका व रशियाचा महाशक्ती म्हणून उदय :

द्वितीय महायुद्धामध्ये जर्मनी, इटली, जपान या प्रमुख राष्ट्रांचा पराभव होऊन ते दुर्बळ ठरले तर इंग्लंड, फ्रान्स यासारखी प्रमुख राष्ट्रेदेखिल या युद्धानंतर कमकुवत ठरली व हळू-हळू त्यांच्या शक्तीचा न्हास घडून आला. अशा वेळेस महायुद्धानंतर जगात दोनच प्रमुख शक्ती राहिल्या. एक अमेरिका व दुसरी म्हणजे रशिया. या दोन्ही महाशक्तींमध्ये सत्ता स्पर्धा व वैचारिक संघर्ष होते. या संघर्षाची परिणती पुढे शीतयुद्धामध्ये झाली.

2. परस्पर विश्वासाचा अभाव :

द्वितीय महायुद्धाच्या वेळेस परस्परविरोधी विचारसरणी असलेली राष्ट्र जरी एकत्र आलेली असली तरी त्यांच्यातील वैचारिक मतभेद हे शेवटपर्यंत कायम होते, हे दर्शविणारी घटना म्हणजे शीतयुद्ध होय. हिटलरचा सामना करण्यासाठी पाश्चात्य राष्ट्रांच्या सैन्याने साम्यवादी राष्ट्रांमध्ये प्रवेश करावा, असे स्टॅलिनचे मत होते परंतु पाश्चात्य राष्ट्रांनी यास विरोध दर्शविला. तेव्हा आपले सामर्थ्य कमी करण्याच्या उद्देशाने आपणास एकट्या हिटलरचा सामना करण्यासाठी बाध्य करण्यात येत आहे, अशी स्टॅलिनची भावना बनली. इतकेच नव्हे तर अर्मारकेने निर्माण केलेल्या अणुबॉम्बबाबत अनेक दिवसांपर्यंत गुप्तता राखल्याने अमेरिकेबाबत संशय अधिक गडद झाला.

3. वैचारिक संघर्ष :

शीतयुद्धाचे सर्वाधिक महत्वपूर्ण कारण म्हणजे साम्यवादी आणि भांडवलशाही राष्ट्रांमधील वैचारिक संघर्ष हे होय. रशियातील बोल्शेविक क्रांती लोकशाहीसाठी घातक असल्याने पाश्चात्य राष्ट्रांनी ही क्रांती दडपून टाकण्याचा प्रयत्न केला होता पण ते अपयशी ठरले. हिटलर आणि मुसोलिनीपेक्षाही त्यांना साम्यवाद हा प्रमुख शत्रू वाटला परंतु महायुद्ध काळात हिटलर, मुसोलिनीने साम्यवाद-भांडवलशाही असा कोणताही भेदभाव न करता सर्वच पाश्चात्य राष्ट्रांवर हल्ले केले. तेव्हा परिस्थितीला अनुसरून रशिया व पाश्चात्य राष्ट्रे जरी एकत्रित आली तरी महायुद्धानंतर मात्र त्यांच्यातील संघर्षाने पेट घेतला व त्यातून शीतयुद्ध सुरु झाले.

4. संकुचित राष्ट्रवाद :

द्वितीय महायुद्धानंतरदेखिल संकुचित राष्ट्रवादाने पुन्हा जन्म घेतला. समान विचारसरणी असलेल्या राष्ट्रांची आपल्या सभोवताली साखळी असली पाहिजे असे प्रत्येक गटाला वाटू लागले. त्या दृष्टिकोणातून स्टॅलिनने रशियाभोवती साम्यवादी राष्ट्रांची साखळी निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. इतकेच नव्हे तर स्टॅलिनने मध्य पूर्वेतही असाच प्रयत्न केला. तेव्हा पाश्चात्य राष्ट्रांनी त्याचा विरोध केला. या राष्ट्रांमधील लोकांना त्यांच्या इच्छेप्रमाणे सरकार बनवू द्या, असे चर्चिलेने स्टॅलिनला सांगितले मात्र त्याने याकडे दुर्लक्ष केले व युरोपचा पूर्व भागदेखिल रशियाच्या प्रभावाखाली आला, यामुळे शीतयुद्ध घडून आले.

शीतयुद्धाच्या पध्दती :

एकमेकांवर मात करण्यासाठी व आपले प्रभावक्षेत्र वाढविण्यासाठी रशिया व अमेरिका दोन्ही गटांनी विविध साधने व पध्दतीचा अवलंब केला.

1. आपल्या देशात शत्रू राष्ट्रांबाबत सतत विषारी प्रचार करून जनतेच्या मनातील द्वेषभावना जागृत करणे तसेच मित्र राष्ट्रांमध्ये सद्भाव निर्माण करणे.
2. आपल्या विद्यार्थ्यांना परदेशात पाठवून आपल्या देशाचा किती विकास झाला आहे याचे खोटे चित्र निर्माण करणे व आपल्या देशात दारिद्र्य, बेकारी नाहीच असे दाखविणे.
3. शत्रूराष्ट्रांमध्ये आपले हेर पाठवून त्या देशातील संपूर्ण माहिती बाहेर पाठविणे.
4. विरोधी राष्ट्रांच्या औद्योगिक क्षेत्रात असतोष निर्माण करून तेथील उत्पादन ठप्प होईल याचा प्रयत्न करणे.
5. वृत्तपत्रे, रेडियो, टी.व्ही.द्वारे आपल्या राष्ट्रांची भरभराट होत आहे असे दाखविणे तसेच गरजू राष्ट्रांना आपण किती मदत करीत आहोत याचा प्रचार करणे.
6. आपल्याला अनुकूल राहिल अशी व्यक्ती विरोधी राष्ट्रांमध्ये निर्माण करणे तसेच विरोधी देशाचे सरकार कशाप्रकारे आपल्या राष्ट्रांचे नुकसान करीत आहे याबाबत आपल्या जनतेत भ्रम निर्माण करणे.
7. शत्रू राष्ट्रांच्या स्थानिक संघर्षात सहभागी होऊन तो संघर्ष जास्तीत जास्त टिकेल याचे पयत्न करणे.
8. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सभेत, सुरक्षा समितीच्या सभेत तणावाचे वातावरण निर्माण करून ते कायम ठेवणे.
9. गरजू राष्ट्रांना आर्थिक व लष्करी मदत करून त्यांना आपल्या विचारसरणीला अनुकूल बनविणे.

शीतयुद्धाच्या अवस्था (विकास/वाटचाल) :

शीतयुद्धाचा प्रारंभ केव्हा झाला व त्याचा विकास कशाप्रकारे घडून आला, याबाबत इतिहासकारांमध्ये जरी मतभेद असले तरी इ.स. 1945 नंतर सुरु झालेल्या शीतयुद्धाला एकूण पाच अवस्थांमधून जावे लागले, असे मानले जाते.

1. पहिली अवस्था (1945 ते 1949) :

इ.स. 1945 ते 1949 ही शीतयुद्धाची पहिली अवस्था मानली जाते. या कालावधीत अमेरिकेने रशियावर दडपण आणून तेथील साम्यवाद नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. या कालावधीत अमेरिकेजवळ अणुबॉम्ब असल्यामुळे तो रशियापेक्षा अधिक शक्तीशाली ठरला व म्हणूनच आपण संपूर्ण जगाचे नेतृत्व करू शकतो अशी त्याची भावना बनली.

अमेरिकेद्वारे साम्यवाद नष्ट करण्याच्या प्रयत्नास आपल्या प्रक्षोभाक भाषणांद्वारे चर्चिलेने एकप्रकारे अमेरिकेचे समर्थन केले होते. यावेळी अमेरिकन अध्यक्ष ट्रुमनने आशियायी राष्ट्रांना साम्यवादाच्या जाळ्यातून सोडविण्याचा प्रयत्न केला. यासाठी त्याने जी तत्वे समोर ठेवली त्याला *ट्रुमन तत्व/सिध्दांत* असे म्हणतात. त्याचप्रमाणे साम्यवादाच्या विरोधात विविध राष्ट्रांना अर्थसहाय्य करणारी एक योजना अमेरिकन राज्यसचिव मार्शलने तयार केली त्याला *मार्शल योजना* असे नांव मिळाले. युरोपच नव्हे तर आशियातील चीन व पाकिस्तान सारख्या राष्ट्रांनीही अमेरिकेची ही आर्थिक मदत स्वीकारली. सारांश, पहिल्या अवस्थेत ट्रुमन सिध्दांत व मार्शल योजनेद्वारे अमेरिकेने रशियन गटाला शह देण्याचा प्रयत्न केला.

2. दुसरी अवस्था (1949 ते 1953) :

इ.स. 1949 मध्ये अमेरिकेने रशियाविरोधी *'नाटो करार'* NATO करून साम्यवादाला शह देण्याचा प्रयत्न केला. स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व या आधारावर उभी असलेली लोकशाही राष्ट्रे, त्यांच्या सार्वभौमत्वाच्या रक्षणासाठी हा करार करण्यात आला. या करारात एकूण बारा राष्ट्रांचा सहभाग होता.

याच काळात आशियात साम्यवादी चीनचा उदय झाला व त्यामुळे अमेरिकेच्या शक्तीला आव्हान मिळाले. या घटनेमुळे शीतयुद्धाने चरमसिमा गाठली. अमेरिकेच्या प्रत्येक प्रयत्नात अडथळ्या निर्माण करण्याचे प्रयत्न रशियानेही केले.

3. तिसरी अवस्था (1953 ते 1957) :

तिसरी अवस्था रशियासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरली. याकाळात रशियाने अण्वस्त्रांचे यशस्वी परीक्षण केल्याने या क्षेत्रातील अमेरिकेचा एकाधिकार संपुष्टात आला. या काळात अमेरिकेने रशियाभोवती अनेक लष्करी ठाणी उभारली शिवाय त्याने 43 राष्ट्रांसोबत लष्करी/संरक्षक करार केला. अमेरिकन परराष्ट्र मंत्री डलेसच्या प्रयत्नाचा परिणाम म्हणून दक्षिण पूर्व आशियात साम्यवादाला रोखण्यासाठी सिटो करार SEATO करण्यात आला. याचा परिणाम म्हणून रशियानेही नाटो व सीटो कराराच्या विरोधात वारसा करार WARSAW केला.

4. चौथी अवस्था (1957 ते 1962) :

या अवस्थेतील सर्वाधिक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे दोन्ही गटांमधील शीतयुद्धाची तीव्रता कमी होऊन दोघांनीही सहअस्तित्वाचे तत्व मान्य केले.

यावेळेस रशियात क्रुश्चेव्ह सत्तेवर आला व त्याने रशियाच्या परराष्ट्र धोरणात आमुलाग्र परिवर्तन घडवून आणले. भांडवलशाही राष्ट्रांसोबत युद्ध आवश्यक नाही, असे जाहीर करून त्याने जगाला आश्चर्याचा धक्का दिला. तसेच सहअस्तित्वाचे तत्व अमेरिकेनेही मान्य करावे, असा आग्रह त्याने धरल्याने शीतयुद्धातील तीव्रता कमी झाली. यासाठी क्रुश्चेव्हने अमेरिकन अध्यक्ष आयसेनहॉवरच्या अनेक भेटी घेतल्या.

अशातच यु-टू प्रकरण घडले व दोन्ही राष्ट्रांमधील तणाव अत्यधिक वाढला. यु-टू हे अमेरिकन हेर विमान रशियाच्या सिमेत 2000 कि.मी. पर्यंत आले. त्यामुळे दोन्ही देशांनी एकमेकांवर युद्धखोरीचे आरोप लावले. क्रुश्चेव्ह व अमेरिकन अध्यक्ष केनेडी यांच्यात शिखर परिषद होऊन दोन्ही राष्ट्रांमधील तणाव कमी झाला.

याचकाळात एकाएकी क्युबा प्रश्न उद्भवले. क्युबा येथे फिडेल कॅस्ट्रोचे साम्यवादी सरकार अस्तित्वात आले. क्युबाला रशियाने लष्करी मदत दिली होती. तेव्हा अमेरिकन अध्यक्षाने हा प्रश्न उचलून धरला. त्यामुळे परिस्थिती अत्यधिक स्फोटक बनली. यावेळेस क्रुश्चेव्हने श्रेष्ठ कुटनीतीचा वापर करून अमेरिका क्युबावर आक्रमण करणार नाही, असे अमेरिकेकडून वचन मिळविले व क्युबामधुन आपले सैन्य काढून घेतले. यामुळे शीतयुद्धातील तीव्रता कमी झाली.

5. पाचवी अवस्था (1962) :

शेवटची अवस्था 1962 पासून सुरु झाली. याकाळाचे वैशिष्ट्य म्हणजे युद्ध हे आवश्यक नसून अणुयुद्ध हे व्यर्थ आहे, असे पुढाऱ्यांना वाटू लागले. जगातील तीन प्रमुख राष्ट्रांनी अणु चाचण्यांवर बंदी घातली. पुढे मोठ्या संख्येत बड्या राष्ट्रांचे एकमत झाले.

1963 मध्ये अमेरिका व रशिया यांच्या जिनेव्हा करारानुसार त्यांच्यात हॉट लाईन प्रस्थापित झाली. संकटकाळी एकमेकांशी त्वरीत संपर्क साधता यावा हा यामागचा उद्देश होता.

1972 मध्ये अमेरिकन अध्यक्ष निक्सनने मास्कोला भेट दिली. यावेळेस त्यांच्यात दोन महत्वाचे करार घडून आले.

1. अण्वस्त्रांच्या मर्यादित उपयोगाबाबतचा करार.

2. आण्विक शस्त्रांच्या उपयोगाबाबतचा करार.

याचवेळेस शस्त्रकपातीवरही चर्चा करण्यात आली. शिवाय अमेरिका व रशिया यांच्यात अनेक क्षेत्रात सहकार्य सुरु झाले.

शीतयुद्धाचे परिणाम :

1. लष्करी करारांचे जाळे :

द्वितीय महायुद्धानंतर रशिया आणि अमेरिकेचा उदय होऊन त्यांच्यात प्रचंड स्पर्धा उद्भवली व एकदुसऱ्यांचा सामना करण्यासाठी सर्वच युरोपीय राष्ट्रांनी आपसात लष्करी करार केले. नाटो, सीटो, सन्टो, वारसा करार शीतयुद्धाचाच प्रत्यक्ष परिणाम होय. या करारांच्या जाळ्यात सर्वच राष्ट्रांना आपल्याकडे ओढण्याचे कार्य या दोन्ही गटांनी केले. दोन्ही गटातील प्रचंड रस्सीखेचचा परिणाम म्हणून काही राष्ट्रांनी मिळून तटस्थ राष्ट्रांचा एक गट तयार केला.

2. संयुक्त राष्ट्रसंघाची दुर्बळता :

वास्तविक संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना वैश्विक शांतता आणि परस्पर सहकार्य यासाठी करण्यात आलेली होती. परंतु महायुद्धानंतर मात्र साम्यवाद विरुद्ध भांडवलशाही असे विभाजन झाल्यामुळे संपूर्ण जग पुन्हा एकदा दोन गटात विभाजित झाले आणि त्यांच्यात परस्पर अविश्वास उद्भवला. त्यामुळे राष्ट्रसंघाचा उद्देश अपूर्णच राहिला. अमेरिकेच्या सतत विरोधाचा परिणाम म्हणूनच चीनला कित्येक दिवसांपर्यंत संयुक्त राष्ट्रसंघाचे सदस्यत्व नाकारण्यात आलेले होते.

3. शस्त्र स्पर्धा :

जगाचे दोन गटात विभाजन झाले. दोन्ही गटात एक दुसऱ्यांबाबत प्रचंड अविश्वास होता व त्यातून पुन्हा एकदा शस्त्रस्पर्धा उद्भवली. दुसऱ्या गटापेक्षा आपली शस्त्रे आधुनिक व श्रेष्ठ असावी या उद्देशाने विविध राष्ट्रांनी आपल्या अंदाजपत्रकात शस्त्रांसाठी विशिष्ट रकमेची तरतूद केली. त्यातून कटू शस्त्र स्पर्धा उद्भवून जगात पुन्हा असुरक्षितता निर्माण झाली.

4. प्रजेचे राहणीमान सुधारण्यात अडचणी येवू लागल्या :

शीतयुद्धामुळे असुरक्षितता निर्माण होऊन शस्त्रस्पर्धा उद्भवली व शस्त्रास्त्र निर्मितीवर प्रचंड खर्च होऊ लागला. वास्तविक प्रत्येक राष्ट्राने विकास कार्याकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक होते शिवाय या राष्ट्रांनी जनकल्याणाकडेही दुर्लक्ष केले. त्यामुळे जनसामान्यांचे अत्यधिक नुकसान झाले.

सारांश, शीत युद्धामुळे संपूर्ण जगाला प्रचंड हानी सोसावी लागली. कोट्यावधी रुपये शस्त्रनिर्मितीवरच खर्च होऊ लागले. हा खर्च जर जनकल्याणासाठी झाला असता तर प्रजेचे राहणीमान सुधारणे शक्य झाले असते. मात्र शीतयुद्धाचा एक फायदा हा झाला की, त्यामुळे जग तिसऱ्या महायुद्धापासून बचावले.

लघु प्रश्न :

1. नाटो करार (NATO – North Atlantic treaty Organization) :

अमेरिकेच्या प्रेरणेने उत्तर अटलांटिक करार संघटना निर्माण झाली. या करारात अटलांटिक सागराशी संबंधित देशांचा सहभाग होता. पुढे त्याचा व्याप वाढून अमेरिका, कॅनडा, बेल्जियम, नेदरलँड, इंग्लंड, फ्रान्स, नॉर्वे इ. राष्ट्रे त्यात सामिल झाली. जी राष्ट्रे रशियन साम्यवादाला रोखण्याचा प्रयत्न करतील त्यांना अमेरिका लष्करी मदत देईल, असे जाहीर करण्यात आले.

2. सीटो करार (SEATO – South East Asia Treaty Organization) :

साम्यवादाला रोखून धरण्यासाठीच या कराराचा जन्म झाला. चीनमध्ये माओच्या नेतृत्वात साम्यवादी क्रांती यशस्वी झाल्यानंतर हा करार उदयास आला. याचवेळी मध्य पूर्वेत तुर्कस्थान व इराकने साम्यवादाविरुद्ध आपसात सहकार्य करावे म्हणून बगदाद करार केला. पुढे त्याचेच रुपांतर सेंटो करारात झाले (CENTO).

3. वारसा करार :

ज्या पध्दतीने अमेरिकेने साम्यवादाला रोखण्यासाठी जे विविध करार केलेत त्यांना रशियाच्या स्टॅलिनने चोख प्रत्युत्तर दिले. त्याने पोलंड, हंगेरी, झेकोस्लोव्हाकीया, रुमानिया, बल्गेरिया, इटली, युगोस्लाव्हिया या साम्यवादी राष्ट्रांचा एक गट तयार करून या सर्व राष्ट्रांनी आपसात वारसा संरक्षण करार करून अमेरिकेच्या हल्ल्याला तोंड दिले.

दीर्घ प्रश्न :

1. शीतयुद्ध म्हणजे काय व त्याचे परिणाम स्पष्ट करा.

लघु प्रश्न :

1. शीतयुद्धाच्या पध्दती
  2. शीतयुद्धाचे परिणाम
  3. नाटो करार
  4. सीटो करार
  5. वारसा करार
  6. बर्लिन प्रश्न
  7. यु-टू प्रकरण
  8. क्युबा प्रश्न
  9. ट्रुमन तत्व/सिध्दान्त
  10. मार्शल योजना
-